

Strategie a důsledky přechodu od redistributivní ke smíšené hospodářské soustavě ¹⁾

IVAN SZELENYI
Kalifornská Univerzita
Los Angeles

V této stati jsem si vytkl tři cíle. Za prvé: popsat současný stav sociálně-ekonomických proměn ve východní Evropě se zvláštním zřetelem k Maďarsku. Za druhé: zhodnotit alternativní scénáře budoucího vývoje v této části světa. Za třetí: zabývat se tím, co považuji za nejméně riskantní či nákladnou budoucnost východní Evropy, aniž bych ji nutně považoval za nejpravděpodobnější či dokonce nejvíce žádoucí. Budu se snažit dokázat, že se tato budoucnost nesmí výrazně lišit od tzv. „Třetí cesty“, jak ji mezi dvěma válkami nazvali teoretikové společnosti v Maďarsku a v dalších zemích, jako je Bulharsko, Rumunsko nebo Polsko.

Teoretikové Třetí cesty zastávali v meziválečných letech tento názor: mýlí se ti, kdo tvrdí že země v této oblasti si mohou vybrat pouze mezi sovětským typem kolektivizace zemědělství a kapitalistickým typem proměny převážně polofeudálních velkostatků v plantáže. Tvrdili, že proletarizace celého rolnictva není nevyhnutelná. Považovali za možné, dokonce žádoucí, aby se z některých rolníků stali velkostatkáři a z městských řemeslníků průmysloví podnikatelé. V meziválečných letech teoretikové Třetí cesty zdůrazňovali potřebu a možnost vzniku domácí majetné buržoazie.

Toto poselství teorie Třetí cesty je dnes velmi aktuální. Také ti, kdo se s ní dnes ztotožňují, dávají přednost rozmachu buržoazie. V současné epoše znamená Třetí cesta strategii podpory kovářů nebo dělníků, kteří jsou zapojeni do druhé ekonomiky a stávají se vlastně podnikateli. Cílem je vytvořit z těchto poloproletářských vrstev Besitzbürgertum (majetnou buržoazii) a umožnit proměnu inteligence v sociálního partnera této Besitzbürgertum, přeměnit vysoce vzdělané vrstvy v Bildungsbürgertum (buržoazní odborníky). V jistém smyslu jde skutečně o Třetí cestu nebo třetí alternativu mezi reformními komunisty a klasickými liberály (19. století). Třetí cesta dnes znamená radikálně skoncovat s komunistickým kolektivismem, aniž by se však východní Evropa zároveň stala odbytištěm velkých západoevropských a severoamerických firem.

'Postkomunismus ve východní Evropě

Je jasné, že nadešel konec jedné epochy. Velký sociální experiment, který trval čtyřicet let, skončil, protože se nezdařil. Musí přijít něco nového a něco kvalitativně nového také vzniká.

Vymezení charakter epochy, která je již za námi, není snadné. Byla to epocha, v níž zřídka byly věci nazývány pravými jmény. Nazývám tuto epochu – nutně zjednodušeně – komunismus a pro popis současných změn, které se odehrávají v takových zemích, jako je Polsko,

¹⁾ Tento text byl napsán v listopadu 1989

Maďarsko, Jugoslávie nebo východní Německo, navrhuji používat střízlivého pojmu „přechod k postkomunismu“. Komunismus a postkomunismus charakterizují takto:

1. V epoše komunismu byly „výrobní prostředky“ vlastnictvím státu a téměř celá populace byla zaměstnána ve státním sektoru. Dnes se tento systém rozpadá: v oblasti výroby vzrůstá význam soukromého sektoru, který se dynamicky rozvíjí. Homogenní redistributivní ekonomický systém komunismu se přetváří ve smíšený systém, v němž se státní a soukromý sektor doplňují. Poprvé po čtyřiceti letech si jsou veřejné a soukromé vlastnictví v Maďarsku rovnocenné přinejmenším v právním slova smyslu.

2. Strukturu komunistické společnosti bylo možné popsat jako jednoduchou pyramidu či hierarchii. Vzestup a sestup po této pyramidě byl určen interakcí dvou faktorů: jednak dokladů o vzdělání a jednak loajality vůči straně či vůči vedoucím představitelům strany. Na vrcholu této pyramidy byli ti, jejichž loajalita byla mimo jakoukoli pochybnost, přičemž jejich doklady o vzdělání byly přijatelné. V základně pyramidy byli ti, o jejichž loajalitě se pochybovalo, a nevzdělání. Vrchol pyramidy tedy tvořila nomenklatura inteligence a základnu proletariát. Během několika posledních let se tato sociální struktura, která byla reminiscencí na feudální řád, stala mnohem složitější. Jakožto korekce či dodatek ke kvazifeudálnímu uspořádání se začíná objevovat alternativní sociální hierarchie podobnější třídnímu uspořádání. V rámci této hierarchie je úspěch či neúspěch určován spíše obchodní dovedností, štěstím či osobním majetkem. Na vrcholu této pyramidy nacházíme podnikatele a v základně jejich námezdní pracovníky. Uprostřed je většina maďarské společnosti: poloproletářské vrstvy, lidé pohybující se mezi proletariátem a maloburžoazií, kovorolníci, podnikatelé na částečný úvazek, všichni, kdo zkoušejí své štěstí v druhé ekonomice.

3. Během několika posledních měsíců ztratila komunistická strana svůj monopol na moc. Zformovala se nová opoziční hnutí a nové strany. Do budoucna se komunistická strana bude muset učit, jak žít společně s ostatními stranami, jak vládnout v koaliční vládě nikoli s nominálně opozičními stranami, ale se skutečnou opozicí. Sama komunistická strana se dokonce může stát opoziční stranou.

Chceme-li charakterizovat události posledních několika měsíců v maďarské a polské společnosti jedním slovem, nenalezneme lepšího pojmu než „zburžoaznění“ nebo „buržoazifikace“. Proces zburžoazňování začal v Maďarsku přinejmenším již před dvěma desetiletími. Komunistický převrat konce čtyřicátých let přerušil buržoazifikační proces, který byl zahájen bezprostředně po roce 1945. Po roce 1949 pak byla vlastně celá společnost proletarizována. Lid východní Evropy se s tím však nikdy nesmířil. Nicméně za stalinismu a zvláště po krvavém potlačení revoluce v roce 1956 musela maďarská společnost toto přerušení akceptovat. Od poloviny šedesátých let a dále během nejúspěšnějších let kádárismu, kdy se ukázalo, že kádáristická byrokracie je ochotná k ústupkům, se zdola začala postupně rodit tichá revoluce. Společnost přešla do protiofenzívy: proces zburžoaznění, který byl přerušen před dvěma desetiletími, byl znovu oživen. V této tiché revoluci bojovali v šedi svého každodenního života milióny Maďarů.

Proces zburžoazňování v žádném případě nezačal v květnu 1988. Nezačal ani s jinak tak významným vznikem tzv. demokratické opozice, s prvními samizdatovými publikacemi maďarské opoziční inteligence. Politická vzednutí posledních 12 měsíců by nás neměla zmást. Bylo by zavádějící popisovat nedávnou maďarskou historii jako by „masy“ byly pasivní a současné změny byly prostě nebo dokonce hlavně výsledkem boje opozičních elit nebo – to by nás zavedlo ještě dále – výsledkem reforem zavedených osvícenými reformními komunisty.

Již začátkem sedmdesátých let, kdy jsem zahájil svůj výzkum maďarského venkova, jsem se setkal s kovorolníky, kteří experimentovali se soukromým podnikáním, kteří se věnovali intenzivnímu zahradičení, chovu hospodářských zvířat apod. Někteří z nich dokonce začali

zakládat malé továrničky, v nichž vyráběli malou zemědělskou techniku, kterou státní průmysl nevyráběl. Byli to také pololegální soukromí podnikatelé, kdo – zatímco státní program bytové výstavby ve městech selhal – „rekonstruovali“ mnoho maďarských venkovských obcí a vyprodukovali s nejprimitivnější technologií, ale s velkou dávkou inovačního myšlení, nejlepší bytovou výstavbu v dějinách tohoto národa. Tyto milióny maďarských polooproletářů, polopodnikatelů vytvořily zcela nový ekonomický systém vně, pod nebo nad centrálně plánovaným hospodářstvím. Vybojovaly si v tomto hospodářství prostor a dosáhly určitého stupně autonomie a relativního blahobytu. Existence tohoto embryonálního soukromého sektoru zásadně odlišuje maďarskou situaci od ostatních zemí uvažované oblasti. Skutečně je to tak, jak to zdůraznil János Kornai ve své přednášce v roce 1989 v Budapešti: řekneme-li, že maďarské hospodářství je v krizi, jsou to pouze dvě třetiny pravdy. V krizi je centrálně plánované hospodářství, ale soukromý sektor, který již produkuje cca jednu třetinu národního důchodu, a dokonce i většinu příjmů v tvrdé měně, v krizi není, dynamicky se rozvíjí.

Převážná většina drobných podnikatelů se však neodvážila vzdát svých zaměstnání ve státním sektoru, neodvažovali se zaměstnávat námezdní dělníky a měli tendenci zisk ze svých podniků raději spotřebovávat než investovat v nepředvídatelném a v poslední instanci podnikání nepřátelském prostředí. Nepřekvapí proto, že tak zvaná druhá ekonomika nebyla od poloviny osmdesátých let schopná plnit své někdejší funkce, tj. nemohla kompenzovat neúspěchy byrokracie v převážně redistributivním státním sektoru a vnášet dynamiku do hospodářského rozvoje. Stalo se zřejmým, že bez politických a právních změn je velká sociální a ekonomická krize nevyhnutelná.

Koncem osmdesátých let konečně dochází k maloburžoazifikaci a k právně politickým reformám. Od roku 1867 nemělo Maďarsko pravděpodobně takovou příležitost ani příznivější okolnosti k rozvojové trajektorii budované na národních tradicích a zároveň posouvající zemi blíže k západoevropskému modelu civilizace.

Alternativy budoucnosti

Prvním problémem, jímž je třeba se zabývat, je možnost či pravděpodobnost konzervativní, komunistické „restaurace“. Lze skutečně uvěřit, že komunismus v Maďarsku, Polsku, ve východním Německu, nebo dokonce v Československu či v Bulharsku skončil? A co nomenklaturní inteligence se svými nezadatelnými právy v tradičním komunistickém systému? Není natolik početná a zoufalá, že by se mohla pokusit o vojenský převrat? A co SSSR, což Gorbačov nemůže padnout? A jaké důsledky by po Gorbačově pádu mělo nové zmrazení a návrat SSSR do šedé stagnace brežněvismu pro postkomunistické Maďarsko a Polsko?

Slovo „nemožné“ ve slovníku historiků či sociologů nenalezneme. Ačkoli to podle mého názoru není příliš pravděpodobné, restaurace komunismu v Maďarsku je možná. Zejména dojde-li v SSSR ke konzervativnímu zvratu.

Hlavním důvodem, proč je restaurace komunismu v Maďarsku nepravděpodobná, je skutečnost, že rozvoj buržoazie je zde výsledkem dlouhodobého historického procesu, který hluboce transformoval jak společnost, tak hospodářský systém. Jen ti, kdo by skutečně rádi uvítali návrat komunismu, si mohou myslet, že bez Gorbačova nemůže v Maďarsku k ničemu dojít. Základy buržoazní proměny byly v Maďarsku položeny více než deset let před glasností a perestrojkou. Pro tuto buržoazní transformaci je jistě výhodné, že k reformní vlně dochází, jak se zdá, v několika zemích zároveň. Současně k ní došlo v Polsku a Maďarsku, ale podobný vývoj se odehrává také v Sovětském svazu, východním Německu, v Bulharsku a v Československu. Tato souhra reformních vln však není příčinou sociálně-ekonomických změn

v Maďarsku, ačkoli je jistě dosti příznivě ovlivňuje. Kdyby došlo v SSSR ke konzervativnímu zvratu – kdyby se zde přihodilo něco podobného jako na náměstí Tienman v Číně (což je bohužel možné) – mělo by to vážné důsledky pro vývoj v ostatních zemích bývalého socialistického bloku. Pravděpodobně by však spíše došlo ke zpomalení vývoje než k jeho zvratu.

Maďarská nomenklatura ní inteligence nemá sílu ani chuť restaurovat komunismus. Tato nomenklatura ní inteligence se také „buržoazifikuje“. Příslušníci této třídy si budují luxusní soukromé vily, vybavují je starožitným nábytkem, své děti posílají do škol s výukou v angličtině a sní o tom, že je pošlou na vysokou školu v Anglii nebo ve Spojených státech. Čhtějí, aby se jejich děti staly podnikateli či odborníky a v žádném případě z nich nechtějí mít stranické představitele. Dovolenou tráví nejraději v Itálii nebo v Řecku a nosí motýlka. Ti nejmladší členové vládnoucí elity – kolem čtyřicítka a mladší – mají univerzitní tituly, mnozí z nich mají dobrou kvalifikaci a jsou kompetentními odborníky. Ačkoli v minulosti využívali výhod svých profesních kariér, což jim umožňovalo členství ve straně, ačkoli mohou být na místech či mohou mít tituly a diplomy, které si zcela nezaslouží, přesto by se mohli slušně či dobře umístit v tržní konkurenci a získat kvalifikovaná místa. Bez problémů se mohou považovat nikoli za úředníky či funkcionáře, ale za úspěšné odborníky či manažery maďarských poboček velkých amerických, japonských či západoněmeckých korporací. Takže strašidlo komunismu, návrat k monolitickému, centrálně řízenému hospodářskému systému a sociálně politické struktuře odpovídající takovému systému již není reálnou či příliš vážnou hrozbou.

Když tedy není pravděpodobný návrat, mohou jít tyto země vpřed? Otázka pak zní, kam, či kterým směrem půjdou?

Jednou věcí jsem si celkem jist: hospodářský systém postkomunistické společnosti bude systémem smíšeným – ekonomickým systémem, v němž centrálně řízený sektor, který bude ještě dlouho a zdravě žít, bude doplněn dynamicky se rozvíjejícím sektorem soukromým. Nelze říci, jak bude za deset nebo dvacet let tento centrálně řízený sektor velký. Současný systém, v němž je více než 90 % pracovních sil zaměstnáno ve státním sektoru, se zdá být absurdní. Nikdo však nemůže s jistotou říci, jak rychle a o kolik se toto číslo sníží. Neexistuje ekonomická teorie, která by uváděla „optimální“ poměr státního a soukromého sektoru, aniž by vzala do úvahy místo té které země ve světovém systému úroveň jejího rozvoje a historický vývoj společenských, ekonomických a politických institucí.

Dnes se všeobecně ví, že ekonomika, která je schopna odpovídat na výzvy světového hospodářství posledních desetiletí dvacátého a prvních desetiletí jedenadvacátého století je nepředstavitelná bez existence individuálního soukromého vlastnictví. Myšlenka „socialistického tržního hospodářství“, ponechávajícího monopol kolektivním formám vlastnictví, je neudržitelná.

Máme tak před sebou velký rébus: Jak vytvořit soukromý sektor ve společnosti, kde neexistuje majetná buržoazie a kde není soukromý kapitál?

Generovat soukromý sektor lze dvěma alternativními strategiemi: první jsem nazval reprivatizací a jejím cílem je předat státní vlastnictví do soukromých rukou. Druhou jsem nazval deregulací. Deregulace znamená vyloučení státní regulace a restriktcí soukromých ekonomických aktivit vně státního sektoru. Hlavním cílem deregulace je vytvořit nový prostor, stimulovat nové soukromé podniky a uvolněním nových sil dynamizovat národní hospodářství.

Nejprve stručně proberu reprivatizační strategii a její předpokladané výhody a sociální cenu. V současné době jsou diskutovány (a také uplatňovány v praxi) dvě alternativní metody reprivatizace:

1. Reprivatizaci lze dosáhnout prodejem státních podniků zahraničním společnostem. Nazvu tuto formu mnohonárodní reprivatizací. Mnohonárodní koncerny, původní vlastníci nebo východoevropští emigranti, kteří mají nostalgický vztah k „otčině“ nebo vidí v aktivizaci starých vztahů dobrou obchodní příležitost, možná budou chtít tímto způsobem investovat. Takové transakce nejsou nadále nijak právně omezovány. Cizinci mohou vlastnit 100 % maďarských podniků a podle zákona schváleného maďarským parlamentem v roce 1989 se může vedení státních podniků v zásadě zcela samostatně rozhodnout, zda podnik chce či nechce prodat.

Tato mnohonárodní reprivatizační strategie má dvě důležité přednosti. Lze především doufat, že země tak získá západní technologii, experty na řízení a kontakty se světovým trhem. Někteří zase doufají, že by se Maďarsko a Polsko takto mohly zbavit svých mezinárodních dluhů. V létě 1989 mělo Maďarsko 20 miliard dolarů dluhů u západních bank. Jeden z předních maďarských ekonomů již před rokem doporučoval, aby maďarské společnosti byly nabídnuty ke koupi bankám, u nichž je Maďarsko zadluženo. Banky by totiž měly dobře vědět, že maďarská vláda nebude nikdy schopna své dluhy zaplatit. Mohly by tak mít Maďary z krku, kdyby získaly jejich podniky dosti levně. To je dobrá ilustrace inovativního maďarského myšlení: když všechno, co máme, jsou dluhy, proč je neprodat?

Obhájcem mnohonárodní reprivatizace slouží za model Jižní Korea, Tchajwan či některé latinskoamerické země. Ti, kdo zakládají strategii restrukturalizace na importu a fungování zahraničního kapitálu, tvrdí, že Jižní Korea již předstihla východní Evropu. Zatímco Maďarsko je na světovém trhu reprezentováno salámem a červenou paprikou, Jižní Korea straší americký obchod svým exportem počítačů a aut do Spojených států.

2. Méně výhodná je strategie reprivatizace, kterou nazývám manažerskou reprivatizací. Obhájci této strategie doporučují vytvořit z maďarských státních podniků maďarské soukromé podniky. Na této strategii je nejpříťažlivější to, že poskytuje nomenklaturní inteligenci hmotný zájem o proces radikální vlastnické reformy, o kapitalistickou transformaci ekonomického systému. Z řídících pracovníků velkých podniků, kteří byli v posledních desetiletích nejnebezpečnějšími nepřáteli reformy, tak lze učinit zastánce nejradikálnější reformy.

Skupina expertů opozičního hnutí „Maďarské demokratické fórum“ mě v létě 1989 pozvala, abych se účastnil diskuse, která se konala v Ústředním plánovacím úřadu a týkala se plánů dlouhodobého hospodářského rozvoje, jež měly být předloženy k posouzení parlamentu. Na tomto setkání, které řídil místopředseda Ústředního plánovacího úřadu a jehož se zúčastnilo tucet čelných expertů této instituce, jsem položil několik otázek týkajících se manažerské reprivatizace. Zeptal jsem se například, jak velkou část státních podniků hodlají tímto způsobem reprivatizovat, na základě jakých kritérií se bude rozhodovat, které podniky budou nabídnuty ke koupi, kdo a na základě jakých kritérií rozhodne, jaká nabídka je přijatelná, jaké budou podle jejich propočtů důsledky takové reprivatizace, pokud jde o zaměstnanost, jak velká nezaměstnanost takto vznikne, jaké břemeno to bude znamenat pro státní rozpočet a jaké důsledky bude mít tato nezaměstnanost pro výši daní těch, kdo zůstanou zaměstnáni atd. Odpověď byla jednoduchá: Takové důsledky reprivatizace jsme se odhadnout nepokoušeli a v žádném případě nehodláme diktovat, jak a v jakém rozsahu by k takové reprivatizaci mělo dojít. „Chceme to ponechat spontánním silám“. (Jde o citát!) Jedinou pozitivní zprávou, kterou pro mne měli, bylo, že vláda začíná sestavovat sdružení pracovníků řídících státní podniky, které by mohlo dozírat na tyto transakce. Nezdáli se mi však příliš vzrušení skutečností, že reprivatizace už probíhá, zatímco sdružení se teprve koncipuje.

Zdá se tedy, že toho o manažerské reprivatizaci víme relativně málo. Někteří experti se domnívají, že se začíná dobře rozbíhat; jiní jsou přesvědčeni, že se dosud mnoho neděje, další jsou velmi znepokojeni, že jde o mechanismus, jímž budou byrokratická privilegia proměněna

v soukromé bohatství, a další ji považují za dobře vymyšlenou, neboť neutralizuje dřívější konzervativce nebo je dokonce přetáhne na stranu reformy.

Soustředíme-li se převážně na „dobré zprávy“ týkající se různých metod reprivatizace lze konstatovat, že: přivádějí západní technologii, zlepšují přístup na světový trh a z nepřátel reformy činí její zastánce.

Dovolte mi nyní, abych vás také seznámil se „špatnými zprávami“ – s tím, jaké jsou negativní důsledky rozsáhlé a rychlé reprivatizace. Je rozumné předpokládat, že v obou typech reprivatizace se mnohonárodní koncerny, západní investoři či domácí řidiči pracovníci budou zajímat o koupi těch společností, které jsou výnosné, nebo alespoň těch, z nichž lze snadno, s co možná nejmenšími náklady učinit výnosné podniky. Je také pravděpodobné, že ti, kdo budou chtít kupovat, se budou pít po nízkých cenách a budou chtít využít zákonem nabídnuté příležitosti koupit tyto státní podniky po nominální cenou za 20–40 % jejich „zapsané“ hodnoty. Z toho vzniká závažný rébus. Zisk v současné době produkuje asi polovina maďarského hospodářství, zatímco druhá polovina je ztrátová. Ministr financí ve své parlamentní řeči v červnu 1989 oznámil, že v rámci posledního rozpočtového roku získal státní rozpočet od státních podniků 238 miliard forintů a na dotace státních společností vynaložil 235 miliard forintů. Čistý zisk z celé této operace tak pro státní rozpočet činil vskutku spíše skromné 3 miliardy forintů (současná směnná hodnota je 60 forintů za americký dolar). Předpokládejme však, že firmy, které produkují národní duchod ve výši 238 miliard forintů, budou prodány buď cizincům nebo svému vedení. (Život je samozřejmě vždy složitější: většina podniků dostává dotace a zároveň vytváří nějaký duchod. Pro lepší argumentaci však budu předpokládat, že podniky lze rozlišit tímto způsobem).

Co bude stát dělat s podniky, které produkují 235 miliard forintů ztrát? Není pravděpodobné, že by vláda byla schopna nadále dotovat jejich chod z daní, které by získala od nových vlastníků. Pokud by zisky nových vlastníků byly zatíženy příliš vysokými daněmi, jejich chování by se asi příliš nelišilo od chování dřívějšího vedení státních podniků. Vykazovali by malou iniciativu a možná by vůbec neměli zájem investovat. Úmyslem samozřejmě bylo zavřít podniky, které nejsou ziskové. To však může zbavit až polovinu pracovních sil práce a příjmů.

Podle výzkumu, který provedl maďarský Ústřední statistický úřad v roce 1989, se o své zaměstnání obávalo 25 % dotázaných. Je vidět, že jsou inteligentní. Mají totiž ke svým obavám velmi dobré důvody. Jeden milión nezaměstnaných, čili 25 % nezaměstnanost, stojí stát cca 100 až 150 miliard forintů ročně a vytváří neúnosné daňové břemeno pro ty, kdo zůstávají zaměstnání. Lze také vypočítat sociálně psychologickou cenu tak vysoké strukturální nezaměstnanosti. Kdo z těch, kdo tímto velkým skokem na nebezpečnou půdu světového trhu ztratí zaměstnání, bude ještě vůbec kdy zaměstnán? Kolik z nich budou čtyřicátníci či padesátníci s malým lidským kapitálem, lidé, které možná nebude možné přeškolit tak, aby se mohli uplatnit v prostředí s vysokou technologickou úrovní? Lze samozřejmě říci, že 150 miliard forintů podpory v nezaměstnanosti je stále méně než 235 miliard vynaložených na dotace pro ztrátové podniky. To ale není tak docela pravda. Centrálně řízené hospodářství produkuje daleko více než 238 miliard forintů, což ministr financí ví. Vytváří mzdy – ať už jsou jakkoli nízké – pro 95 % populace. Mnozí však z těchto mezd nemohou žít a musí spoléhat na příjmy z druhé ekonomiky (jde o 70 % ekonomicky aktivních), nicméně jsou schopni zaplatit kolem 80 miliard forintů daně z příjmů a dalších téměř 250 miliard obchodní daně. Také bychom si měli uvědomit, že tyto podniky platí 45 % sociálního zabezpečení pro své pracovníky, z čehož je hrazen celý systém zdravotnictví a důchodového zabezpečení (vedle 10 % příspěvku, který dávají zaměstnanci). Takže generace nezaměstnaných neznamena pouze daňové břemeno, z něhož jsou placeny podpory v nezaměstnanosti, ale také ztrátu

daňových příjmu a příjmu pro sociální zabezpečení. Tyto ztráty budou muset být opět kompenzovány z jiných zdrojů, tedy zvýšením daní z příjmu.

Osobně se modelu Jižní Korea obávám! Tento skok na nebezpečnou pudu světového trhu slibuje velmi vysokou sociální cenu, kterou zahraniční investoři pravděpodobně platit nebudou. Zahraniční podniky asi nebudou mít velký zájem stěhovat se do východní Evropy – bude třeba je přilákat. Takovými lákadly jsou nízké mzdy, nízké daně, klid v průmyslu a odbory, které nejsou militantní. Jiné země soutěžící o fungující kapitál takové příjemné věci nabízejí. Takže východní Evropa nemá na vybranou a musí učinit totéž. Za jihokorejský hospodářský zázrak je zřejmě třeba zaplatit jihokorejskou politickou cenu. Všechny země, které se úspěšně pokusili přeskočit z periferie světového systému do semiperiferie nebo se přesunout ze semiperiferie blíže k jádru, v zásadě jsou nebo alespoň určitý čas byly autoritativními režimy, vojenskými diktaturami. Taková perspektiva je zneklidňující: přechod z komunistického totalitního režimu k demokracii, v níž doufáme, by tak mohl být pouze přechodem z totalitarismu do autoritarismu typu Třetího světa.

Rád bych ještě dodal, že ti, kdo s jihokorejským modelem spojují tak velké naděje, by si měli uvědomit, že jihokorejský úspěch je spíše výjimkou než pravidlem. Většina zemí Třetího světa skutečně platí jihokorejskou cenu. Mají tyranský, autoritativní politický systém a utlačované odbory. Prohlubují se zde sociální nerovnosti a zvyšuje se nezaměstnanost, přitom se však tyto země nemohou zbavit nízké úrovně svého rozvoje.

Základní tvrzení této stati lze shrnout takto: Ačkoli oba typy reprivatizační strategie přinášejí určité výhody, nerozumné přijetí či zavedení jedné z nich nebo obou by mohlo vést k ničivým důsledkům. Žádná demokratická společnost by nebyla schopna se vyrovnat se sociálními problémy, které by takto mohly vzniknout. Mělo by se proto důkladně zvážit, zda by primární důraz neměl být kladen alespoň na krátkodobou nebo střednědobou strategii deregulace.

Poslední část studie se tedy zabývá otázkou, zda existuje nějaká možnost rozvojové strategie, jejímž cílem je kumulace domácího kapitálu – sociologicky řečeno, strategie, která by dávala přednost rozvoji domácí majetné buržoazie. Existuje Třetí cesta mezi monolitním, centrálně řízeným sovětským typem hospodářského systému a korejským modelem exportu, v němž hlavní roli hraje industrializace – modernizace založená na obrovském importu fungujícího mnohonárodního kapitálu? Je možné vytvořit dostatečnou dynamiku s pomocí nového prostoru vně státního sektoru, jenž by rozhýbal země východní Evropy? A jak lze naložit se zbývajícím rozsáhlým sektorem?

Třetí cesta: důraz na akumulaci domácího kapitálu a rozvoj národní majetkové buržoazie.

Především hodlám zdůraznit, že *Třetí cesta*, jak jsem ji definoval výše, je *uskutečnitelnou alternativou*. Mám tím na mysli strategii, která neodporuje mnohonárodní ani manažerské reprivatizaci, která klade důraz na deregulaci, na vznik nového ekonomického prostoru pro národní účastníky, důraz na akumulaci domácího kapitálu a rozvoj národní majetné buržoazie. Netvrdím, že jde o alternativu jedinou, dokonce si ani nejsem jist, zda to v budoucnosti bude ta nejpravděpodobnější varianta. Zvláště pod tlakem zahraničních dluhů může mít nová buržoazní vláda 0 stupňů volnosti a může už jen *konstatovat, že země byla Kádárovým režimem rozprodána zahraničním bankám*. Věřím však, že sociální cena a politická rizika související s touto strategií jsou daleko mírnější, než rizika vyplývající z jakékoli jiné formy masové a rychlé reprivatizace národního majetku.

Posuzování deregulace jakožto alternativy rychlé a rozsáhlé reprivatizace lze začít radikálně novým typem úvah alespoň o dvou otázkách: 1) Měli bychom znovu zvážit, jaká by mohla

a měla být role hospodářské politiky vlády, pokud jde o soukromý sektor: 2) Měli bychom znovu zvážit, jaká by mohla a měla být funkce státního sektoru v národním hospodářství.

ad 1) Soukromý sektor a státní politika

Strategie hospodářského vývoje, která dává přednost akumulaci domácího kapitálu a stimuluje vznik a rozvoj národní majetné buržoazie, bude vyžadovat nejen liberální státní politiku, ale také politiku podpurnou. Neoklasičtí ekonomové, kteří jsou často přesvědčeni, že soukromé vlastnictví a trh lze vysvětlit lidskou povahou, jsou proti státní intervenci. Od Karla Polanyie jsem se naučil něco jiného. Polanyi ve svých studiích věnovaných hospodářským dějinám moderního kapitalismu ukázal, že soukromé vlastnictví a trh mohou vzniknout pouze v důsledku zásahu státu. V duchu jeho logiky jsem dospěl k názoru, že v dnešní východní Evropě asi nebude stačit poskytnout soukromým podnikatelům a státním podnikům stejné možnosti. Po čtyřech desetiletích státní politiky, která garantovala monopol státnímu sektoru, lze formovat domácí kapitalistický sektor pouze tehdy, přijme-li postkomunistická vláda politiku, která domácí podnikatelství nejenom povolí, ale bude je také podporovat.

Nejslibnější se v posledních dvaceti letech vyvíjela nova maloburžoazie v Maďarsku. Pojem maloburžoazie nepoužívám v jeho pejorativním významu. Používám jej pouze jako deskriptivní pojem, stejně tak jako jsou pro mne deskriptivní pojmy inteligence, dělníci nebo kapitalisté. Ve „škole druhé ekonomiky“ se postupně vytvořila velká skupina kádrů, budoucích podnikatelů. Je zde kolem 500 000 Maďarů, kteří jsou připraveni se rozejít, jakmile naskočí zelená. Podle výzkumu, který nedávno provedl Gerge Legyell sdělilo 25 % dotázaných, že by rádi rozjeli vlastní podnik. Potřebují k tomu však obchodní jistotu, důvěru a propodnikatelskou státní politiku. Postkomunistické země východní Evropy zoufale potřebují státní politiku, která bude podporovat prvotní akumulaci domácího kapitálu. Potřebují takovou státní politiku, která poskytuje dlouhodobé záruky, že noví domácí soukromí podnikatelé nebudou po 10–15 let platit žádnou daň ze zisku, dále výraznou redukcí břímě sociálního zabezpečení, které nesou soukromí podnikatelé (platí 4 až 5krát větší platy než státní podniky, lze proto duvodně očekávat, že ti, kdo opustili státní sektor a přijali zaměstnání u soukromníka, by si mohli a chtěli zaplatit soukromé zdravotní a důchodové zabezpečení sami). Rozvoj domácího kapitalistického sektoru také vyžaduje podporu zahraničních obchodních spekulací: měly by vzniknout východoevropské obchodní organizace, jimž bude povoleno volně disponovat tvrdou měnou, kterou si vydělají, a která by měla vytvářet družstva pro prodej svého zboží na Západě. Změny vyžaduje i kreditní politika. Doposud si východoevropské režimy od Západu vypůjčovaly pro státní podniky. Nyní by se tyto režimy měly pokusit dohodnout půjčky od západních bank pro své soukromé podnikatele. Západní banky se možná dokonce dívají se sympatiemi na snahy maďarské či polské vlády „reprivatizovat“ své dluhy. Což kdyby nová buržoazní maďarská vláda navázala styk se západními bankami a navrhla jim, aby považovaly splátky dluhu nebo splátky úroku za dluhy maďarských podnikatelů, které by donutila tyto dluhy platit, jakmile se ustanoví? Bylo by to daleko smysluplnější než hovořit o velkém souboru opatření nového Marshallova plánu. Problém východoevropských zemí tkvěl v tom, že dostávaly příliš mnoho „měkkých peněz“. Nyní potřebují tvrdý nátlak, aby s nimi pracovaly. Konečně je smysluplné očekávat období, doufejme, že krátké, v němž bude třeba zavést určitou míru protekcionismu. Nebylo by fér očekávat od nových maďarských podnikatelů, že budou konkurovat západním korporacím. Maďarská státní politika je v současné době tou nejabsurdnější: existující pravidla slouží lépe zahraničním podnikatelům než maďarským občanům. Tak například americký či japonský investor může vlastnit 100 % jakkoli velkého maďarského podniku nebo může založit podnik nový, a to bez jakýchkoli omezení. Na druhé straně maďarským občanům není dovoleno

vlastnit či provozovat podnik s více než 500 zaměstnanci. Maďari jsou z ekonomického hlediska ve své vlastní zemi občany druhého řádu. Lze zdůvodnit, že dlouhodobým maďarským a polským zájmům by místo výprodeje země do zahraničí lépe prospěla určitá protekcionářská politika, která by zvýhodňovala Maďary a Poláky před cizinci. Většina Američanů je velmi znepokojena, když zjistí, že 5 % jejich národního jmění již vlastní Japonci. Jak velké vyjádřili znepokojení, když bylo Rockefellerovo centrum prodáno japonskému podniku! Daleko menší a chudší země jako jsou Polsko a Maďarsko by vskutku měly být znepokojeny faktem, že jejich národní bohatství je rozprodáváno.

ad 2) Ekonomická role státního sektoru

Není-li hlavním cílem hospodářské politiky co nejrychleji se zbavit státního sektoru, ale deregulovat jej a vytvořit vedle něj nový prostor, lze o očekáváních vkládaných do státního sektoru uvažovat jinak. Výše jsem uvedl, že ze státního rozpočtu získává vláda 238 miliard forintů a z toho 235 miliard vynaloží na dotace. Maďarští ekonomové takové zprávy všeobecně považují za tragické. Jsou však skutečně tragické? Proč by mělo být problémem, že státní sektor pokrývá svoje náklady?

Vzpomínám si na menší skandál kolem britských pošt, který se udál v roce 1975, v prvním roce mé vynucené emigrace, když jsem několik měsíců strávil v Británii. Zjistilo se totiž, že britské pošty mají určitý zisk. Mnoho lidí bylo rozhořčeno a požadovalo snížení poštovních poplatků. Britské pošty jsou veřejnou institucí, u níž se zisk *nepředpokládá*. Kvalitní řízení veřejné instituce a státního sektoru obecně spočívá v tom, že pokryjí své náklady. Dosahovat zisku je věcí soukromého sektoru. Je rozumné, aby státní sektor pokrýval svoje náklady a přitom zároveň: a) poskytoval co nejlevnější služby, které potřebují všichni občané, jak dělníci, tak zaměstnanci (např. zajišťoval služby spojů, vodu, elektřinu, železniční dopravu apod.); b) zabezpečoval vysokou zaměstnanost, zasáhl v případech, kdy soukromý sektor a trh nejsou schopny zabezpečit plnou zaměstnanost nebo poskytnout jistotu, že vyskytnou-li se na trhu práce problémy, bude zachována dostatečná poptávka a dostatečné mzdy tak, aby bylo zaručeno uspokojení spotřebitelských požadavků a daňové příjmy.

Absurdita východoevropského hospodářství nespočívá v tom, že státní sektor pouze pokrývá své náklady, ale v tom, že místo 10 až 50 % zaměstnává 95 % pracovních sil. Bude-li tento státní sektor doplněn vysoce ziskovým, dynamickým soukromým sektorem, jenž bude schopen se pružně adaptovat na výzvy světového trhu a bude platit vysoké mzdy svým zaměstnancům, čímž vytvoří zdravý základ pro zdanění a ministerstvo financí, potom je státní sektor pokrývajíc pouze své náklady dobrou myšlenkou.

Hospodářská politika dávající přednost deregulaci před reprivatizací by státní sektor postupně redukovala a zavírala či prodávala státní podniky pouze v tom případě, byl-li by soukromý sektor schopen absorbovat většinu vznikajících přebytků. Nemuselo by jít nutně o příliš dlouhý proces. Pokud by se opravdu 25 % populace pokusilo založit vlastní soukromý podnik – byly-li by podmínky výhodné – mohla by během příštích 5–10 let vzniknout nová sociální struktura, kde by 10 až 15 % populace tvořili podnikatelé (mnozí noví podnikatelé by samozřejmě neuspěli, ukázalo by se, že nejsou schopní či nemají dostatek štěstí provozovat vlastní podnik). Těchto 10–15 % by zaměstnávalo 25–35 % pracovních sil.

Dosud jsem vám předkládal pouze dobré zprávy o Třetí cestě. Jaké jsou však ty špatné? Největším nedostatkem strategie deregulace je to, že neslibuje – jistě ne v krátké či střednědobé perspektivě – jihokorejský zázrak, úspěšné včlenění do nemilosrdného světa technologií nejvyšší úrovně a hospodářských systémů schopných minimalizací průměrných nákladů soutěžit na světovém trhu. Státní politika, která dává přednost deregulaci, domácím obchodním podnikům před reprivatizací a importem fungujícího kapitálu, by vyústila

v hospodářský systém, v němž by rychle vznikl velký počet malých a středních podniků. Tyto podniky by však nevyužívaly technologií nejvyšší úrovně. Místo toho by pravděpodobně těžily z konvenčnějších dovedností, které jsou dnes ve východní Evropě po ruce, jako je kvalitní zemědělství, krejčovství, výroba obuvi, podnikání v textilních, nábytkářských či potravinářských odvětvích apod. Takový typ hospodářství asi nebude na světových trzích konkurovat tchajwanskému či korejskému systému v oblasti výpočetní techniky, ale bude schopen produkovat vysoce kvalitní zemědělské, textilní a podobné výrobky.

Někdo by řekl, že nejde o nic jiného než o novou verzi utopie „co je malé, to je hezké“
Nebo snad ne?

Vývoj světového hospodářství probíhá ve dvou protikladných směrech. Na jedné straně jsou samozřejmě rozhodující hospodářské systémy minimalizující náklady na jednotku výstupu, v nichž se koncentruje bohatství, kapitál a technologie, kde jsou stále větší mnohonárodní korporace. Jako docela životaschopné se však zároveň osvědčují menší a střední podniky, které se místo snižování průměrných nákladů orientují na kvalitu výroby. V šedesátých letech jsme se zcela mylili, když jsme se domnívali, že malé obchůdky budou smeteny a jedinými místy, kde budeme nakupovat, budou sítě velkoobchodů s masově vyráběným spotřebním zbožím. V posledních deseti letech jsme zaznamenali zcela opačný trend. Jedním z významných důsledků konzervativní politiky Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové byl růst sociálních nerovností. Ve Spojených státech je dnes daleko více chudých lidí než před deseti lety, ale zároveň v důsledku daňových příjmů od velmi početné střední třídy reálná životní úroveň rychle roste. Na scénu vstupuje mladá manažersky orientovaná inteligence žijící ve městech. Jsou to třicátníci a čerství čtyřicátníci, kteří získali doktorát práv, vydělávají 100 až 200 tisíc dolarů ročně, jsou posedlí kvalitní spotřebou zahrnující zdravé potraviny, ovoce, zeleninu pěstované bez použití chemikálií a chtějí kupovat pouze oděvy šité na zakázku nebo alespoň v malých sériích, a to v exkluzivních butikách na Rodeo Drive nebo na Páté Avenue.

Proč by mělo být utopické předpokládat, že východoevropské země by mohly vstoupit na západní, konkrétně západoevropský trh s výrobky určenými právě těmto spotřebitelům? V současné době se Maďarsko a Polsko na světovém trhu prezentují právě tímto zbožím. Ve velkoobchodech v Los Angeles, Londýně nebo Hamburku si mohou koupit polské okurky, maďarský salám, víno a papriku. Čas od času také vidím v levných obchodních domech na 42. ulici maďarské textilní zboží nebo obuv – avšak obyčejné. Všechno toto zboží je špatně nabízené, nevhodně balené a prodává se za polovinu ceny srovnatelných řeckých a portugalských výrobků. Ani zdaleka si nemyslím, že jde o utopii, právě naopak: Je daleko realističtější předpokládat, že maďarští zemědělci by se mohli naučit, jak učinit své zboží přitažlivějším a maďarští krejčí, výrobci obuvi či nábytku, jak konkurovat svým francouzským a italským kolegům, než očekávat, že Maďaři a Poláci budou na výrobních linkách IBM instalovaných v Maďarsku soutěžit v pili a preciznosti s Tchajwanci a Korejci při výrobě čipů. Mám podezření, že v tomto zápase střední Evropa prohraje, zatímco v tom předchozím má šanci.

V rámci státní politiky ubírající se Třetí cestou by bylo vhodné, aby se země v uvažované části světa naučily žít spíše jako středoevropské než jako východoevropské. Po roce 1945 byla tato oblast zatlačena na východ a ve slovníku Americké akademie se stala „Východní Evropou“. Nyní po čtyřiceti letech tohoto odstavení na východ se Polsko, Maďarsko a další země začínají posunovat zpět do středu, kde se mezi Ruskem, východním křesťanstvím a Západem po pravdě řečeno nacházely posledních 400 až 500 let. Je asi hloupé věřit, že frontu lze předběhnout. Možná, že větším pokrokem bude, když se Polsko, Maďarsko a Československo stanou z východní Evropy Evropou střední, když opět získají to postavení na sociální mapě Evropy, které zaujímaly na přelomu století. Proč se raději nenaučit být tím,

co jsme. Proč raději nežít v míru sami se sebou a se svými historickými tradicemi, než se snažit v neurotických reminiscencích na komunistické sliby „dohánět a předhánět“.

O Třetí cestě píší trochu ironicky. Skutečně v žádném případě netvrdím, že společnost nebo hospodářský systém, které v této oblasti mohou vzniknout, přijmou-li politiku deregulace, budou nejlepší ze všech možných společností či systémů. V takovém normativním duchu měli sklon po druhé světové válce psát teoretikové Třetí cesty, jako Lászlo Németh nebo István Bibó. Třetí cestu považovali za lepší cestu také proto, že se vyhýbala nástrahám jak západního kapitalismu, tak sovětskému kolektivismu. Já Třetí cestu, která se opět může východní Evroze otevřít, za nejlepší nepovažuji. Pro mne je pouze scénářem, který zřejmě vyžaduje menší náklady a méně rizika než pokusy či přímo uskutečnění korejského skoku nebo restaurace komunistického společenského a ekonomického řádu.

Proč je méně riskantní a proč vyžaduje méně nákladů? Dlouho jsem zpytoval svoji duši a dospěl jsem k přesvědčení, že nezávislost národa, dobře fungující demokracie a účinný hospodářský systém si nelze bez národní majetné buržoazie představit. Je samozřejmé, že existence takové buržoazie je pouze nezbytnou a nikoli postačující podmínkou nezávislého hospodářského rozvoje a politické demokracie. V třetím světě nenalezneme jedinou společnost, která se těší národní nezávislosti, demokratickým institucím a výkonnému hospodářskému systému, aniž by zde zároveň existovala domácí podnikatelská třída. Proto si myslím, že pro východní Evropu je nejbezpečnější vsadit na Třetí cestu, tj. na sociálně ekonomickou strategii, jejímž hlavním cílem je zburžoaznění v rámci národního státu.

Od teoretiků Třetí cesty, jako jsou Németh a Bibó jsem přejal mnohé. V jednom ohledu jsem k nim však kritický. Zejména k Némethovi, ale i k dalším meziválečným teoretikům Třetí cesty. Když Lászlo Németh nebo Ferenc Erdei zdůrazňovali nutnost maďarského „zburžoaznění“, používali tohoto pojmu jako protipólu k židovské či německé buržoazii. Byli přesvědčeni, že relativně nízkou rozvinutost či poloperiferní postavení země je třeba přičíst na vrub tomu, že její podnikatelská třída byla „odcizená“, ať už byla německá či židovská.

Tento argument byl neudržitelný nejen z etického hlediska – Németh a Erdei jej hájili ve stínu apokalypsy, oba se mylili i z historického a analytického hlediska. Němci a židovští měšťané významně podporovali všechny šance rozvoje občanské společnosti. Dosud nejlepší byla v této oblasti Evropy poslední léta devatenáctého století a první léta dvacátého století, kdy se zdejší země nejlépe naučily, jak žít v multikulturním a multietnickém prostředí. Vídeňský, budapešťský či pražský záraz přelomu století, zejména umělecké, kulturní a vědecké úspěchy, byly produktem rozvoje majetné a vzdělané střední třídy, která pocházela jednak z původních německých a židovských měšťanských rodin, jednak z maďarské a polské šlechty, maďarských, slovenských a polských rolníků. Klást proti sobě maďarské či polské „zburžoaznění“ na jedné straně a Němce či Židy na straně druhé znamená nechápat dějiny východní a střední Evropy, nechápat jejich hlavní smysl.

Nepoučí-li se země této části Evropy ze svých dějin a nenaučí-li se žít v etnickém a kulturním pluralismu, v míru a vzájemné spolupráci – ve spojené střední Evropě, následující příkladu spojené západní Evropy – může se stát, že východní Evropa skončí jako několik autoritářských, nacionalistických režimů. Místo, aby se stala novou nadějí na mír a stabilitu, může se opět stát konfliktní oblastí světa hrozící válkou.

Přeložila a upravila
Jadwiga Šanderová